

บทคัดย่อ

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งเป็นนิราศหนองคายฉบับเนื้อความสมบูรณ์ ซึ่งไม่ได้ถูกแก้ไขตัดทอน ทำให้มีเนื้อหามากกว่าฉบับพิมพ์เผยแพร่ ส่วนที่เพิ่มขึ้นนั้นมีเรื่องราวทางประวัติศาสตร์อยู่หลายเรื่อง แบ่งได้ 2 ประเด็น ประเด็นแรกคือบุคคลในประวัติศาสตร์ ได้แก่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ซึ่งเป็นผู้แต่ง โดยกล่าวถึงบุคลิก ลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของบุคคลดังกล่าว ประเด็นที่สองคือ เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ได้แก่ สาเหตุแท้จริงกรณีเคลื่อนทัพเข้าสู่ทุ่งพญาไฟและเบื้องหลังคดีความเกี่ยวกับการแต่งนิราศหนองคาย ประเด็นทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ บางส่วนบันทึกไว้ในเอกสารทางประวัติศาสตร์อื่นๆ แต่บางส่วนไม่ได้บันทึกในเอกสารใดๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เป็นความรู้สึกนึกคิดของกวีและนิสัยใจคอของบุคคล ด้วยเหตุนี้นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งจึงเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าทางวรรณคดีและประวัติศาสตร์

คำสำคัญ: นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง, ประเด็นวิพากษ์, บุคคลและเหตุการณ์

A b s t r a c t

The manuscript version of Nirat Nongkhai is a complete version of the document which has never been amended. This document highlights the fact that there are additional historical issues that cannot be found in the printed versions. First, the characteristics, personalities and behaviour of people in history - Chaophraya Mahintrasakthamrong (Pheng Penkun), Somdet Chaophraya Borommahasrisuriyawong (Chuang Bunnak), Krompraratchawangbowon Wichichan and Luang Phatthanaphongphakdi (Thim Sukkhayang), the poet himself, have all been mentioned. Second, the historical incidents such as the genuine reason of military mobilization to Dong Pya Fai and the background of the Nirat Nongkhai composition. These historical issues are partly recorded in historical documents but some are not found elsewhere, especially the poet's point of views and the behaviour and personalities of historical figures. Therefore, the manuscript version of Nirat Nongkhai is invaluable both as literature and historical testimony.

Keywords: the manuscript version of Nirat Nongkhai, critical issues, persons and incidents

บทนำ

นิราศหนองคายแต่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้แต่งคือหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) เมื่อครั้งเป็นขุนพิพิธภักดี ทำหน้าที่เป็นนายติดตามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ผู้เป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อที่ก่อความวุ่นวายในเมืองหลวงพระบางเมื่อ พ.ศ. 2418 นิราศหนองคายพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2421 ที่โรงพิมพ์หมอสมิธ บางคอแหลม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ไม่พอใจอย่างยิ่ง อ้างว่ามีเนื้อหาพาดพิงถึงท่านอย่างรุนแรง จึงทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ศูนย์จดหมายเหตุและฐานข้อมูลเยรินานาชาติด้านสยามศึกษา 2549: 2-3) เมื่อทรงไต่สวนเสร็จพระองค์ “จึงให้ลงพระราชอาญาเขียนอายุมิ 50 ที่ ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุณ [...] ต้นร่างหนังสือฉบับนี้ก็ได้อุบัติเกล้าฯ ให้เรียกมาทำลายเสีย ฉบับที่ตีพิมพ์แล้วยังไม่ได้ขายไปนั้น ให้ผู้ซึ่งส่งไปลงพิมพ์ซื้อมาทำลายเสียทั้งสิ้น แต่หนังสือที่ได้ซื้อไปแต่ก่อนแล้วนั้น ถ้าผู้ใดยังมีหนังสือนั้น ก็ให้ฉีกทำลายเสีย” (สมาคมกิจวัฒนธรรม 2546: 162)

ขุนพิพิธภักดีต้องโทษนาน 8 เดือนก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษและออกมารับราชการอยู่กับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงตามเดิม มีบรรดาศักดิ์ที่ขุนจวบพลรักษ์ (ศูนย์จดหมายเหตุและฐานข้อมูลเยรินานาชาติด้านสยามศึกษา 2549: 3) ต่อมาก็ได้เขียนนิราศหนองคายขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังนิราศ

ถูกทำลาย และน่าจะแต่งเสร็จไม่เกิน พ.ศ. 2458 ซึ่งเป็นปีที่กวีถึงแก่กรรม สันนิษฐานว่ากวีนำเนื้อความในนิราศหนองคายฉบับที่ถูกทำลายมาเขียนใหม่ แต่เพิ่มเติมข้อความลงไปเพราะมีส่วนที่กล่าวถึงโทษโยบายที่ตนได้รับ

ราว พ.ศ. 2458-2459 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงขอคัดลอกนิราศหนองคายจากกวีลงในสมุดไทย เพื่อเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2498: ค) ต้นฉบับนิราศหนองคายฉบับสมุดไทยนี้จัดเก็บเป็นเอกสารลับของกรมศิลปากรและห้ามเผยแพร่โดยเด็ดขาดในสมัยนั้น

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งเกิดจากนายสวัสดิ์ จันเล็ก เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้คัดลอกนิราศหนองคายฉบับสมุดไทยดําเล่มที่ 1 เล่มที่ 2 และบางส่วนของเล่มที่ 3 ด้วยลายมือลงในสมุดฝรั่ง เสร็จสิ้นเมื่อ พ.ศ. 2494 จากนั้นนายหริต เรืองฤทธิ์ เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรก็ได้คัดลอกส่วนที่เหลือลงในสมุดฝรั่งจนจบเรื่อง เมื่อ พ.ศ. 2496 (บุญเตือน ศรีวรพจน์ 2559 ก: 14) ปัจจุบันนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งทั้งสองส่วนนี้เก็บรักษาอยู่ที่สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

เมื่อ พ.ศ. 2494 เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ สุขยางค์) บุตรชายของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี ทายาทได้

มาขออนุญาตพิมพ์นิราศหนองคาย แต่กรมศิลปากรไม่อนุญาต เพราะเห็นว่าเนื้อหาบางส่วนอาจกระทบกระเทือนถึงผู้อื่น กรมศิลปากรมอบหมายให้นายหริต เรื่องฤทธิ์แก้ไขตัดทอนเนื้อความที่พาดพิงผู้อื่นและบางที่ตกขอบชั้นออกไป (บุญเดือน ศรีวรรณ 2559 ข: 84) กระบวนการชำระสอบทานนิราศหนองคายเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2496 ผู้ร่วมชำระสอบทานประกอบด้วยนายธนิต อยู่โพธิ์ นายหริต เรื่องฤทธิ์ นางสาวพวงทอง สิริสาลี และนายตรี อมาตยกุล นิราศหนองคายฉบับแก้ไขตัดทอนได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสัณฑ์ตฤณวิถิ (สวนสันตดุสิต) เมื่อ พ.ศ. 2498 (บุญเดือน ศรีวรรณ 2559 ก: 10) จากนั้นมีการพิมพ์อีกหลายครั้ง นิราศหนองคายที่พิมพ์เผยแพร่ทุกฉบับล้วนมาจากต้นฉบับสมุดฝรั่งที่ถูกแก้ไขตัดทอนแล้วทั้งสิ้น ต่อมาเมื่อต้นปี พ.ศ. 2559 กรมศิลปากรได้นำนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งมาพิมพ์เผยแพร่โดยมีการปรับอักษรวิธีและถ้อยคำบ้าง ในบทความนี้ผู้เขียนใช้ต้นฉบับสมุดฝรั่งในการศึกษา เพราะเป็นเอกสารชั้นต้นที่เก่าที่สุดที่สามารถนำมาศึกษาได้ในขณะนี้

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งส่วนแรกที่คัดลอกโดยนายสวัสดิ์ จันเล็ก นั้น ยังไม่ถูกแก้ไขและตัดทอนเนื้อความ แต่มีร่องรอยขีดเขียนเพื่อระบุตำแหน่งที่ต้องการแก้ไขตัดทอนอย่างชัดเจน เนื้อความของนิราศในส่วนนี้จึงแตกต่างกับฉบับแก้ไขตัดทอน แต่ในส่วนท้ายมีเนื้อความเหมือนกับฉบับแก้ไขตัดทอนแล้ว

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งแต่งด้วยกลอนแปดจำนวน 2,869 คำกลอน เนื้อหาหลักเหมือนกับฉบับแก้ไขตัดทอนที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว คือ บันทึกการเดินทางไปปราบฮ่อโดยมีเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพ มีการพรรณนาโวหารรักบ้างตามขนบนิราศโบราณ แต่เนื้อหาที่ปรากฏมากกว่าคือ การยั่วล้อเสียดสีเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ และขุนนางคนอื่นๆ ในกองทัพ รวมทั้งเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับราชการทัพอีกด้วย เนื้อหาส่วนที่พบเพิ่มขึ้นนี้เป็นทัศนะของกวีซึ่งอาจมีส่วนจริงในประวัติศาสตร์หรืออาจเป็นมุมมองของกวี

ฝ่ายเดียวก็ได้ อย่างไรก็ตามเนื้อหาในสมุดฝรั่งที่ยังไม่เผยแพร่ชิ้นนั้นนับว่าเป็นข้อมูลที่พบใหม่เพิ่มขึ้นจากนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอน จุดเด่นอีกประการหนึ่งคือการใช้ท่วงทำนองเขียนเชิงขบขันเพื่อให้บรรยากาศที่เคร่งเครียดดูเบาลง

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งในส่วนแรกที่คัดลอกโดยนายสวัสดิ์จันเล็ก ถูกแก้ไขตัดทอนกลอนจำนวน 1,355 วรรค จาก 3,137 วรรค เพื่อเปลี่ยนเนื้อหา ตัดข้อความ และร้อยสัมผัส ดังนั้น ผู้ศึกษานิราศหนองคายในระยะเวลาที่ผ่านมาจึงใช้ตัวบทที่มีถ้อยคำและเนื้อความต่างกับฉบับดั้งเดิมเป็นอันมาก ย่อมทำให้ผลการศึกษาไม่ตรงกับความเป็นจริงหรือไม่กระจ่างชัดในหลายๆ กรณี ผู้เขียนจึงตั้งวัตถุประสงค์เพื่อศึกษานิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งในประเด็นทางประวัติศาสตร์จากเนื้อความที่พบเพิ่มขึ้น เป็นการนำเสนอประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่ต่างกับนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอนแล้วดังตัวอย่างต่อไปนี้

บุคคลในประวัติศาสตร์

นิราศหนองคายส่วนที่ถูกแก้ไขตัดทอนกล่าวถึงบุคลิกภาพ อุปนิสัย พฤติกรรม รวมถึงความรู้สึกนึกคิดของบุคคลในประวัติศาสตร์ผ่านสายตาวรรณคดีไว้มากหลายประเด็น ดังเช่นกล่าวถึงบุคคลสำคัญต่อไปนี้

1. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จากข้อมูลประวัติของนิราศหนองคายนั้น เป็นที่รับรู้โดยทั่วไปว่าวีรกรรมกบฏพม่าประมาทสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จนตนเองต้องรับโทษ สันนิษฐานในเบื้องต้นได้ว่าในนิราศคงปรากฏเนื้อความที่กล่าวถึงประมาทสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มากที่สุด แต่นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งกลับปรากฏเนื้อความที่ยั่วล้อเสียดสีเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้เป็นเจ้านายที่วีรกรรมมากกว่าเนื้อความที่ยั่วล้อเสียดสีบุคคลอื่นๆ ทั้งนี้หากไม่ได้มุ่งยั่วล้อเสียดสีเจ้านายของตนเพื่อกระทบกระเทียบผู้ใดแล้ว ก็เห็นลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

ที่ไม่ปรากฏในฉบับพิมพ์ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอน ดังนี้

1.1 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นคนฉลาด

ประเด็นที่กวียั่วล้อเสียดสีเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้เป็นแม่ทัพหลายครั้ง คือ ความฉลาด กวีกล่าวยั่วว่าแม่ทัพไม่ต้องการเดินทางไปปราบฮ่อเพราะกลัวในเรื่องต่างๆ นานา เช่น กลัวพวกฮ่อ กลัวไข้ป่า กลัวภรรยา มีชู้ และกลัวภัยอันตรายอื่นๆ ดังตัวอย่างว่า

เหมือนนายเราที่ขี้รามานหลัง รูปเปนนหลายใจเปนนพังดังแกล้งว่า
มียศศักดิ์หนักไม่เบาเจ้าพระยา แต่ขี้ฉลาดเต็มประดาเหมือนนารี
แต่ทำศึกก็ฮ่อวอดขึ้นขวิดป้อ พังจะจ่อเข้าในดงพงไพรสี
กลับแสนฉลาดหวาดหวั่นพันทวี สีดอขี้สื่อดอลอกตา

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 21)

กวีใช้คำว่า “นารี” “พัง” และ “สื่อดอ” มาเป็นความเปรียบแสดงความฉลาดว่า แม่ทัพเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์สูงและเป็นผู้ชาย แต่กลับฉลาดกลัวเหมือนผู้หญิง หรือถ้าเปรียบกับสัตว์พาหนะที่แม่ทัพขี่อยู่ในขณะนั้นก็เทียบได้กับช้างตัวเมีย หรือหากเป็นช้างตัวผู้ก็เป็นได้เพียงช้างสื่อดอเท่านั้น นับว่ากวีเสียดสีถึงความฉลาดของแม่ทัพอย่างรุนแรง

1.2 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงทุจริตและกดขี่ไพร่

นอกจากความฉลาดแล้ว กวียังกล่าวว่าแม่ทัพเป็นผู้เอารัดเอาเปรียบและกดขี่ทุจริตผลประโยชน์จากผู้อื่นอยู่เสมอ ดังเช่นความตอนที่กล่าวถึงขบวนทัพเดินทางถึงวัดประทุมทองในเมืองปทุมธานี แม่ทัพมิจิตศรัทธาบริจาคเงินแด่พระสงฆ์รูปละ 1 บาท กวีเสียดสีการอธิษฐานจิตของแม่ทัพว่า

.....	แม่นถึงการจะอุปติภพใดๆ
ให้ได้เปนนศักดิ์ทั้งขี้ขุ่น	ให้เฟื่องฟุ้งวิปริตผิดนิไส
เล่นละครเพรื่อพรำกระหน่ำไป	กดขี่ไพร่กว่าจะถึงซึ่งนิพนพาน
ให้พบกับสุดใจพิไชเสนา	รับสินบนคนมาแบ่งให้ท่าน

บังเงินหลวงถ่วงไว้ได้นานๆ

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 6)

ก็เรียกว่าแม่ทัพต้องการเกิดเป็นข้าราชการกรมพระสุรัสวดี อีก คือมีหน้าที่เกี่ยวกับการทำบัญชีกำลังคน การเกณฑ์คนทั้งฝ่ายทหาร และพลเรือน เร่งรัดเก็บส่วยและเงินแทนการเกณฑ์ คัดสำเนาเอกสาร ทางราชการประกาศไปยังกรมต่างๆ และพิจารณาคดีความเกี่ยวกับการ แบ่งสังกัดไพร่พล (ราชบัณฑิตยสถาน 2549: 130) จึงมีช่องทางรับผล ประโยชน์ได้มาก กวีใช้คำว่า “นุ่ง” หมายถึง “คดโกง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2554: 490) ในกลอนตอนนี้ก็เรียกเรื่องการกดขี่ ชูตรีหรือรับสินบนจากผู้อื่น แม่ทัพคงสนิทสนมกับขุนนางที่มีราชทินนาม ว่า “พิไชยเสนา” ปลัดขวาในกรมพระสุรัสวดีกลางซึ่งเป็นผู้ได้บังคับบัญชาของ ท่านเอง ตำแหน่งนี้ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนในกฎหมาย ตราสามดวงว่า “ออกพระราชสุภาวະดี ศรีสจะเทพนรายสมุหะมาตยาธิบดี ศรีสุเรนทราเมศวร พระสุรัสวดีกลาง ถือศักดิ์นา 5000 ขุนพิไชยเสนาปลัด ขวา ขุนโยธาบริบาลปลัดซ้าย พูลฉลองนาคล 800” (ราชบัณฑิตยสถาน 2550: 275)

1.3 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงลุ่มหลงภรรยา

แม่ทัพอาลัยอาวรณ์ภรรยาที่รอคอยท่านอยู่ที่บ้านจึงรำพึงรำพันถึง “ไขขวัน” ภรรยาที่รักยิ่ง ความว่า

เจ้าคุณเลิกหน้าสท่อนถอนใจใหญ่ คิดถึงเมื่อกลัวจะไม่ได้เห็นหน้า
คณิงโถมไขขวันกัลยา เคยเห็นหน้าเข้าเียนไม่เว้นวาย

...

ถ้ากะไรลักไปได้แล้วออกหัก คงดักๆ ดับชีวิตรเปนแมนมั่น

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 15)

“ไขขวัน” หรือ “ไขขวันญ” หมายถึงหม่อมไขผู้เป็นนางละครคนโปรด ของแม่ทัพ (บุญเดือน ศรีวรรณ 2559 ข: 85) สันนิษฐานว่าหม่อมไขคง

มีรูปโฉมงดงามและชำนาญการละคร แม่ทัพซึ่งเป็นเจ้าของคณะละครจึงโปรดปรานมากที่สุด ในขณะที่ เหตุการณ์ตอนนี้เป็นตอนที่จัดเตรียมพาหนะสำหรับเดินทางเข้าสู่ตงงญาไฟ แม่ทัพคิดถึงหม่อมไขที่เคยพบหน้ากันตลอดแต่เมื่อต้องมาราชการทัพ กลัวว่าจะไม่ได้กลับไปพบนางหรือกลับไปแล้วแต่ไม่พบนางอยู่ที่บ้าน จนเป็นเหตุให้แม่ทัพเสียใจจนสิ้นชีวิต เห็นได้ว่ากวีมุ่งสื่อว่าแม่ทัพลุ่มหลงภรรยามาก แม้จะได้รับหน้าที่สำคัญในยามศึกสงครามก็ยังอาลัยอาวรณ์ถึงนางเสมอ

1.4 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงลุ่มหลงการละคร

นอกจากนางละคร แม่ทัพยังลุ่มหลงการละครมาก ดังเช่นที่กวีเล่าว่าแม่ทัพมีกิจวัตรเกี่ยวกับละครระหว่างพักทัพ คือ

เวลาคำนั่งทำบทละคร	เวลาตีกลองสอนละครหญิง
เหลืออาลัยที่จะอดลละทิ้ง	ดูตึงยิ่งเสียกว่าฝืนกินทุกวัน
มั่นให้อดเล่นละครเวลาไร	คงจะได้คับแค้นปนแมนมัน
เหมือนหนึ่งใส่ตะเกียงหอดมน้ำมัน	วายชีวันแมนแท้แน่จริงๆ

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 11)

กิจวัตรยามค่ำและตีกลองของแม่ทัพ คือ แต่งบทละครและฝึกนางละคร กวีนำเสนอว่าแม่ทัพโปรดปรานการเล่นละครมาก โดยเปรียบว่าติดละครยิ่งกว่าฝืน และหากไม่ได้เล่นละคร ชีวิตต้องดับเหมือนกับตะเกียงที่ใส่สั้นลงและหมดน้ำมัน กวียังกล่าวอีกว่าแม่ทัพโปรดปรานละครผู้หญิง สอดคล้องกับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2508: 197) ทรงเล่าไว้ในตำนานละครอิเหนาว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คณะละครผู้หญิงของแม่ทัพเมื่อครั้งยังเป็นพระยาราชาสุภาวดีร่วมแสดงในงานสมโภชครั้งสำคัญ ดังเช่นที่ปรากฏในโคลงต้นเรื่องโสกันต์เมื่อ พ.ศ. 2415 ว่า

สี่คืนดาร์สให้	มีละคร หญิงนา
ของพระอินทร์เทพวาร	หนึ่งจิว

สองวณนที่ภักขจร
ราชสุภาวดีตั้งตัว

ชาวเอือก อ้อแฮ
กวตตบึง

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2474: 18)

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีโรงละครของตนเองชื่อว่า ปรีนสธิเอเตอ มีการเก็บค่าเข้าชมเป็นครั้งแรกตามแบบตะวันตก (สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ 2508: 205) นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ริเริ่มละครพันทาง โดยมีผู้แต่งบทละครคนสำคัญของคณะละคร คือ หลวงพัฒนพงศ์ภักดีขณะ เป็นขุนจบพลรักษ์ (เสาวณิต วิงวอน 2555: 101, 105)

2. หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์)

เนื้อความในนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งกล่าวถึงบุคคลใน ประวัติศาสตร์มากรองลงมาจากเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง คือ ตัวกวี เอง เช่น

2.1 กวีเป็นผู้มีอารมณ์ขัน

อารมณ์ขันของกวีปรากฏอยู่ทั่วไปในนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง โดยกวียั่วล้อเสียดสีผู้อื่นในเชิงขบขัน เล่นมุกตลกด้วยเสียงของคำ ความหมายและภาพพจน์ ดังตัวอย่างว่า

น้ำค้ำใหญ่มีไซ่หยอกพอลอกคน เท่าเมตผนโตเท่าบาตรอนาถใจ
แสนสงสารไพร่พลที่ทนหนาว มาทุกคราวน้ำค้ำปดหยดเมตใหญ่
จะก่อไฟก็ไม่ติดคิดอย่างไร เอาไปไม่มุงก็รั่วถูกหัวคน
ถูกข้างสองสามตัวหัวหลุดขาด น้ำค้ำชาตินี้ระยำทำเอาป่น

(หลวงพัฒนพงศ์ภักดี 2494: 20-21)

เมื่อคราวกองทัพเดินทางมาถึงมวกเหล็กซึ่งปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งใน จังหวัดสระบุรี ได้หยุดพักทัพ กวีใช้ตัพจน์แสดงอารมณ์ขันเกี่ยวกับน้ำค้ำ เมื่อยามค่ำว่า มีเมตขนาดใหญ่เท่าบาตร หยดทะเลไปไม่มาถูกหัวคนและหัวข้าง จนขาดกระเด็น เพื่อนำเสนออันตรายและความยากลำบากระหว่างเดินทัพ

ในเชิงขบขัน

2.2 กวีคบหากับบุตรสาวของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

ข้อมูลประวัติของกวีระบุว่ามีการยาชื่อเสงี่ยม ใช้ชีวิตร่วมกันมาตั้งแต่สมัยที่กวียังไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ (สมเด็จพระยาตำราจ ราชานุภาพ 2498: จ) แต่ในนิราศระบุว่ากวีคบหากับบุตรสาวของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ความว่า

รู้ว่านายเปนแม่ทัพรับอาษา ปรารถนาทุ่งตามนายจึงผายผัน
ด้วยพระเดชพระคุณการุญครัน ถึงคบลูกสาวท่านก็ชอบใจ

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 2)

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีบุตร-ธิดารวม 26 คน (กัลยา เกื้อตระกูล 2552: 212) หนึ่งในบุตรสาวของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงอาจคบหารักใคร่กับกวี แต่ไม่มีหลักฐานว่าต่อมาแต่งงานกันหรือไม่ กวีมีการยาเพียงคนเดียวคือนางเสงี่ยม อาจเป็นไปได้ว่าเสงี่ยมเป็นบุตรสาวคนหนึ่งของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มิฉะนั้นก็อาจเป็น “เสงี่ยม” นักแสดงคนหนึ่งในคณะละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงดังมีชื่อระบุในทำเนียบว่า “เสงี่ยม เป็นตัวยืนเครื่อง ได้ไปเป็นครูละครเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เมืองเชียงใหม่” (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ 2508: 206) หรือภรรยาของกวีอาจเป็นผู้อื่นที่มีชื่อพ้องกันกับเสงี่ยมครูละครก็ได้

2.3 กวีกลัวฮ่อ

กวีกล่าวถึงตนเองว่าเกรงกลัวภัยอันตรายต่างๆ ระหว่างเดินทัพ เช่นกลัวไข้ป่า กลัวอาญาศึก รวมถึงกลัวพวกฮ่อ ดังตัวอย่างที่กวียอมรับว่าตนกลัวฮ่อในตอนต้นของนิราศว่า

แสนอาไลยใจฝอกกลัวฮ่อหนัก ออกทีกหักหัวพองสองขน
เจียนหัวใจจะครากไปจากตน พิโรร่ำพร่ำบ่นด้วยอาไลย

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 2)

3. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

กวีกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่ามีความฉลาด เนื้อความส่วนนี้อาจเป็นส่วนที่ทำให้ท่านฟ้องร้องว่า “เป็นความกระทบกระเทียบบแรงนัก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2477: 258) ดังนี้

สมเด็จพระท่านฉลาดฉลาดมาเก่า ชื่อท่านเนาครั้งทัพญวนกระบวนหนี

ท่านสมเด็จพระยานีภปราณี นี้รู้ที่เลยสวนกันสวนสันต์
คิดถึงครั้งทัพญวนภอควรกัน หัวอกฉันหัวอกเธอก็คล้ายคลึง
การรบทัพจับศึกมิใช่ง่าย จะขยายต่อไปให้อ้าอึ้ง
จะชู้รู้ที่ภูก็ที่มีง จะพุดถึงไปทำไมขัดใจกัน

(หลวงพัฒนาพงศ์กัณฑ์ 2494: 4, 13)

กลอนบาทแรกปรากฏในตอนก่อนออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ส่วนกลอน 4 บาทต่อมาปรากฏในตอนสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เดินทางมาเร่งให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกทัพออกจากหาดพระยาทต เนื้อความกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่า มีความฉลาดมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นจมีนไวยวรรณ ในเหตุการณ์เมื่อ พ.ศ. 2384 ที่ท่านถอยทัพเรือออกจากบันทายมาศ และมีส่วนทำให้แพ้ทัพญวนที่เมืองโจดกเมื่อ พ.ศ. 2385 กวีกล่าวว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงไม่กล้ายกทัพเข้าดงพญาไฟไปปราบฮ่อโดยเทียบกับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ครั้งที่ไม่กล้าสู้กับพวกญวน

เมื่อครั้งที่จมีนไวยวรรณเป็นแม่ทัพหน้าของทัพเรือในการรบกับญวนที่บันทายมาศ เกิดเหตุตุงที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) (2550: 426-427) บันทึกไว้ว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ผู้ทรงเป็นแม่ทัพหลวงมีพระกระแสรับสั่งให้จมีนไวยวรรณส่งใบบอกมาว่า

[...] เวลานั้นน้อยเรือรบไทยจะเข้าไปใกล้ฝั่งไม่ถนัด ด้วยเป็นกำปั่นโตๆ แล้วพวกญวนก็จัดกองทัพเรือเพิ่มเติมมารักษาบ้านเมืองมั่นคงโดยสามารถ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นปลายมรสุมฤดูลมสลาตันอยู่ด้วย

[...] กล่าวไว้ในระหว่างนั้นเรือรบเรือไล่ของหลวงที่ออกมาหลากหลายสิบลำหลายร้อยลำจะพลอยแตกหักเสียหายยับเยินปนปีไปด้วยคลื่น

จากเหตุการณ์ข้างต้น กวีอาจมองว่าแท้จริงแล้วเจมั้นไวยวรรณาถเกรงกลัวกำลังพลของญวนและต้องการหนีเข้าศึก จึงอ้างต่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่าแม่ทัพหลวงมีพระกระแสน้ำสั่งให้ถอยทัพ และเหตุที่เจมั้นไวยวรรณาถเกรงกลัวกำลังเข้าศึกญวนนั้น อาจเป็นเพราะเกิดสถานการณ์ตามที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (2550: 424-425) บันทึกไว้ว่าเชลยญวนสิบคนให้การตรงกันว่าเจ้าเมืองโขงอ่อนแรงให้ยกทัพใหญ่มาใกล้ถึงบันทายมาศ อีกทั้งกองทัพเรือสำเภาใหญ่ที่เมืองตุนก็จะยกมาสมทบรวมไพร่พลญวนที่จะยกมาประมาณห้าหมื่นคน เมื่อกองทัพเรือไทยถอยแล้ว ญวนได้โอกาสแบ่งกำลังคนไปตีกองทัพไทยที่เมืองโจดก จากนั้น “กองทัพญวนเมืองโจดกและเมืองบันทายมาศก็สมทบกันช่วยระดมตีกองทัพเจ้าพระยาบรมราช พรหมบริรักษ์ นักพระองค์ด้วง [...] กองทัพไทยก็แตกกระจัดกระจายทุกทัพทุกกองปนปี” (เจ้าพระยาบดินทรเดชา 2550: 430) กวีจึงอาจนำส่วนที่ตนเชื่อว่าเป็นข้อผิดพลาดครั้งใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มากล่าวยั่วล้อเสียดสีท่านในเชิงขบขัน

4. กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

กวีกล่าวถึงกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญว่าทรงนิยมวิถีแบบตะวันตกมาก ดังตอนที่บรรยายความรู้สึกเมื่อเห็นพระองค์ประทับบนตำหนักแพของวังหน้าเพื่อทรงรอส่งกองทัพว่า

ท่านเจ้าคุณแม่ทัพค่านับน้อย ปางพระปลอมมาเปนไทยในสยาม
พระกายไทยใจฝรั่งซังแสนงาม พระภักตรสามสี่หน่วยดูรวยครัน

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 4)

จากความข้างต้น แม้ว่ากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจะทรงเป็นคนไทย แต่ทรงนิยมวิถีชีวิตและวิทยาการของชาวตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง อาจเป็นเพราะทรงคุ้นเคยกับชาวตะวันตกมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์และโดยเสด็จพระราชนิยามพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ราชบัณฑิตยสถาน (2550: 126) กล่าวว่า พระนามเดิมของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ คือ ยอชอชิงตัน ตั้งตามนามของประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกาและทรงมีความรู้ทางทหาร เครื่องจักรกล และการต่อเรือรบแบบตะวันตกเป็นอย่างดี กรมศิลปากร (2556: 61) ได้ให้ข้อมูลภูมิหลังเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีส่วนหล่อหลอมให้พระราชโอรสทรงนิยมตะวันตกอีกว่า พระองค์ทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่จึงทรงศึกษาวิชาทหารแบบยุโรป อีกทั้งทรงศึกษาดำรงเครื่องกลจากมิชชันนารีเพื่อต่อเรือกำปั่นรบจนสำเร็จ ทรงจัดตั้งกองทหารบกและทหารเรือขึ้นในวังหน้าโดยจ้างเซอร์ โทมัส ยอร์ช นีอกซ์ (กงสุลเยเนอราลอังกฤษ) มาเป็นครูฝึกวิชาทหารแบบอังกฤษ ดังนั้นพระราชโอรสหลายพระองค์จึงทรงเป็นทหารเรือด้วย

นอกจากนี้เมื่อครั้งเกิดเหตุการณ์วิกฤตวังหน้า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรง “หนีไปเอาไครยอยู่ที่บ้านกงสุลเยเนอราลอังกฤษ [...] ท่านได้พูดตอบสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ แลท่านเสนาบดีว่า ท่านได้ไปเอาไครยอำนาจคอเวอนแมนต์อังกฤษแล้ว ท่านจะต้องคอยฟังคอเวอนแมนต์อังกฤษจะว่าประการใดก่อน” (กรมศิลปากร 2556: 250) นับว่าเป็นเหตุการณ์ที่สนับสนุนให้เห็นความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญกับชาวตะวันตกตามที่วิเสนาอไว้ อย่างไรก็ตามเนื้อความในนิราศส่วนนี้คงไม่ได้มีจุดประสงค์เพื่อหมิ่นพระเดชานุภาพกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแต่ประการใด แต่ต้องการยั่วล้อบุคคลในเชิงขบขันตามอารมณ์หลักของวรรณกรรมเรื่องนี้

ดังที่กล่าวมาข้างต้น นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งมีประเด็นเกี่ยวกับบุคคลในประวัติศาสตร์ที่ไม่พบในฉบับพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2498-2544 ซึ่งถูก

แก้ไขตัดทอนแล้ว ได้แก่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกล้าวการไปราชอาณาจักรทัพ
ทุจริตกตขี่ขี่มเหงประชาชน ลุ่มหลงภรรยาและการละคร ส่วนหลวงพัฒนา-
พงศ์ภักดีหรือตัวกวีเองนั้น เป็นผู้มื่อารมณัชนัแต่กักลั้วฮ่อไม่น้อยกว่าผู้อื่น
และได้คบหากับบุตรสาวของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง นอกจากนี้กวียัง
ยกเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มีส่วนทำให้ไทย
แพ้ศึกญวนมายั่วล่อเสียดสีว่ามีความฉลาด อีกทั้งวิจารณ์กรมพระราชวังบวร
วิไชยชาญว่าทรงนิยมตะวันตกมากเป็นพิเศษ

หลวงพัฒนาพงศ์ภักดีกล่าวถึงลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของบุคคล
ต่างๆ ส่วนใหญ่เป็นกรณีที่ไม่พบหลักฐานทางอื่นมายืนยันจึงไม่สามารถ
สรุปได้แน่ชัดว่าเป็นข้อเท็จจริง ได้แก่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกล้าวการ
ไปราชอาณาจักรทัพ ทุจริตและกตขี่ขี่มเหงประชาชน และลุ่มหลงภรรยา รวมถึง
ส่วนที่กวีระบุว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มีความฉลาดเพราะ
ไม่กล้าสู้เข้าศึกญวน แม้แต่ส่วนที่กวีกล่าวถึงตนเองว่าคบหากับบุตรสาว
ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงและกล้วเข้าศึกฮ่อนั้นก็ไม่พบหลักฐานอื่น
มาสนับสนุน อย่างไรก็ตามการที่กวีระบุว่าตนกล้วเข้าศึกฮ่ออาจเป็นความ
รู้สึกอันแท้จริงในใจของกวี หรืออาจเป็นเพียงกลวิธีการสร้างอารมณ์ขันใน
วรรณกรรมก็เป็นได้

อนึ่งที่คณะที่กวีเสนอไว้บางประการนั้นมีหลักฐานทำให้เชื่อได้ว่าเป็น
ความจริง ได้แก่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงขึ้นขอการละครเป็นอย่างยิ่ง
ดังปรากฏหลักฐานว่าท่านมีคณะละครเป็นของตนเอง พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แสดงในงานพระราช
พิธีโสกันต์ พ.ศ. 2415 รวมถึงกรณีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมีพระราช
นิยมวิถีแบบตะวันตกมากเป็นพิเศษ ดังที่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเฉลิม
พระนาม “ยอขอชิงตัน” ทรงผ่านการฝึกทหารแบบอังกฤษ และทรงเข้าร่วม
กับชาวอังกฤษในเหตุการณ์วิกฤตวังหน้า ส่วนข้อเท็จจริงเกี่ยวกับตัวกวีที่ว่า
เป็นผู้มื่อารมณัชนันั้นก็พบได้ในตัวบทอยู่บ่อยครั้งในลักษณะยั่วล่อเสียดสีผู้
อื่นในเชิงขบขันและเล่นมุกตลกกับภาษา

เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ระหว่างเดินทัพผ่านสายตาวี้อยู่หลายเหตุการณ์ซึ่งไม่ปรากฏในฉบับพิมพ์ที่ถูกแก้ไขตัดทอน เช่น

1. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงอ้างว่าไพร่พลเจ็บป่วย จึงยังไม่เคลื่อนทัพเข้าดงพญาไฟ

เมื่อกองทัพมาถึงหาดพระยาทศ มีไพร่พลจำนวนหนึ่งเจ็บป่วย แม่ทัพและขุนข่านาญกัถี (พุก) จึงเร่งรักษาไพร่พลจนหาย ความว่า

ให้ผู้ฟังทั้งหลายจงจำจด คนหายหมดจากไข้ไม่สืบสน
เพราะท่านช่วยค้ำชูอยู่ทุกคน ใครขัดสนท่านให้ทานช่วยจนเจือ
ไปข้างหน้าคงจะว่าไม่ยกไป เพราะพลไพร่ใช้จับไม่หลงเหลือ
คงหายกันกับที่ท่านได้เอื้อเพื่อ ประกอบเกื้อรักษาให้หายทุกคน

(หลวงพัฒนาพงศ์กัถี 2494: 10)

ก็กล่าวว่าเป็นความจริงนั้นไพร่พลหายเจ็บป่วยแล้ว แต่แม่ทัพใช้ทรัพย์สินติดสินบนด้วยการ “ให้ทานช่วยจนเจือ” แก่ไพร่พล ประกอบกับบอกไพร่พลว่าต้องสำนึกพระคุณที่ท่าน “เอื้อเพื่อ” รักษาอาการป่วยไข้ให้จนหาย จึงต้องช่วยกันปิดบังความจริงโดยให้บอกว่าไพร่พลยังคง “ใช้จับไม่หลงเหลือ” เพื่อที่กองทัพจะได้ไม่ต้องเดินทางเข้าสู่ดงพญาไฟ

2. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงอ้างว่าน้ำท่วม จึงยังไม่เคลื่อนทัพเข้าดงพญาไฟ

นอกจากข้ออ้างว่าไพร่พลเจ็บป่วยแล้ว แม่ทัพยังอ้างต่อฝ่ายบัญชาการทัพว่าเกิดเหตุน้ำท่วมหนัก จึงเคลื่อนพลต่อไปไม่ได้ กวีไปตรวจสภาพน้ำแล้วแต่ไม่กล้าเรียนแม่ทัพว่าน้ำแห้ง เพราะรู้ว่าท่านพยายามหาเหตุให้ไม่ต้องเคลื่อนพลโดยอ้างว่าเกิดเหตุน้ำท่วม ดังความว่า

ครั้นจะเรียนตามจริงว่าน้ำแห้ง พอจะเดินคล่องแคล่วไปทำศึก
เหนเจ้าคุณจะโกรธาคว่าเอาลึง อาญาศึกมิใช่หยอกบอกอย่างไร

ดูกระแสแรงเงื่อนท่านเสียก่อน
น้ำขึ้นได้ลงได้ไม่เปนไร
ที่จริงนั้นพวกพ่อค้าบ้านดาอยู่
ถ้าน้ำท่วมทางนั้นดังบรรยาย

จะไปจริงแล้วจะย้อนขึ้นเรียนใหม่
ถึงหลอกให้จับไม่มันคั้นไม่ตาย
ที่ในหมู่เมืองโคราชก็มากหลาย
คงฉิบหายขาดค้ำมาทุกปี

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 10-11)

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มาเร่งให้เคลื่อนพลออกจาก
หาดพระยาทต บังเอิญเกิดฝนตกหนักตามที่แม่ทัพเคยอ้างไว้จริง ความว่า

ท่านเจ้าคุณตีใจเหนได้ถ้า ฝนตกมากถูกใจกระไรหนอ
สมกับที่ปดไว้ได้โกงคอ ได้หลอกต่อให้สนุกนี้ไม่ท้อใจ

(หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี 2494: 13)

ด้วยเหตุที่แม่ทัพกลัวไข้ป่าและฮ่อ จึงอ้างเหตุผลต่างๆ เพื่อไม่ต้อง
เคลื่อนทัพ เมื่อฝนตกหนักเป็นประจักษ์ต่อผู้บัญชาการทัพ แม่ทัพอ้างว่า
ในดงพญาไฟเดินทางยากลำบากและมีไข้ป่า จึงขอเลื่อนระยะเวลาไปอีก
เล็กน้อย

3. สาเหตุการแต่งนิราศและโทษที่กวีได้รับ

กวีให้การเมื่อครั้งถูกสอบสวนว่าแต่งนิราศนองคายด้วยความคิด
และสติปัญญาของตนเอง ไม่มีผู้อื่นแนะนำหรือสั่งให้แต่ง จึงขอรับโทษแต่
เพียงผู้เดียว (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2498: ค) แต่ในนิราศ
ระบุชัดว่าผู้ที่สั่งให้กวีแต่งนิราศคือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ดังความว่า

ท่านเจ้าพระยามหินทร์เคาศิลล่อ ออกนำหอขนพองสยองหัว

...

เลยบัญชาให้ข้าพเจ้านี้

ผู้เป็นที่เสมียรเขียนอักษร

จดหมายเหตุจำทำเป็นคำกลอน

จะถวารออยู่ในคุกสนุกนี้นาน

...

ฉันท่านรับบัญชาจดจาก

คิดตรงตรึกตามบัณฑิตยลิขิตไซ

ปัญญาน้อยหนุ่มคะนองไม่ว่องไว พอทนได้ทำลอบที่มีลายงาม

(หลวงพัฒนาพงศักราช 2494: 1)

เนื้อความในนิราศสอดคล้องกับที่กวีบันทึกในอัตชีวประวัติว่า “ครั้นเมื่อปีกุนส์ปตศก จุลศักราช 1237 ท่านเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเพนแม่ทัพขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อฆ่าศึกทางเมืองหนองคาย ท่านเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีบัญชาให้ข้าพเจ้าแต่งนิราศหนองคายกล่าวเจือในทางราชการ” (ศูนย์จดหมายเหตุและฐานข้อมูลเอรินีนานาชาติด้านสยามศึกษา 2549: 2) นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) นอกจากนิราศยังระบุถึงโทษที่กวีได้รับคือจำคุกและโบย 50 ที่สอดคล้องกับที่ระบุในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 5 หน้าเบอร์ 161 วันอาทิตย์เดือน 9 แรม 12 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1240 แผ่นที่ 21 ตอนที่ 1 ว่า “จึงให้ลงพระราชอาญาเขียนอ้ายทิม 50 ที่ ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุก” (สมาคมกิจวัฒนธรรม 2546: 162) กลอนที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่ากวีแต่งแทรกเพิ่มเติมหลังจากรับโทษ

4. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงปกป้องกวีเมื่อเกิดคดีนิราศหนองคาย

แม้ว่ากวีเป็นผู้ชำนาญการแต่งบทกลอน แต่ก็คงไม่กล้ากล่าวพาดพิงผู้อื่นลงในงานของตนได้ เมื่อคราวชำระคดีแต่งนิราศหนองคายก็เป็นที่น่าประหลาดใจว่าผู้ใดอยู่เบื้องหลังการแต่งนิราศหนองคาย (สมเด็จพระยาอดิศัยราชานุภาพ 2498: ค) อย่างไรก็ตามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์ดังกล่าวก็ไม่ได้นิ่งเฉยแต่ออกตัวปกป้องกวี ดังที่กวีกล่าวไว้ในนิราศว่า

ถึงเรานุ่งสีกเท่าใดใครฟ้องแย้ง ท่านเถียงแซงรับเอาเปนเจ้าการ

(หลวงพัฒนาพงศักราช 2494: 2)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินคดีใหญ่นี้ด้วยพระองค์เองโดยไม่ผ่านศาลทหาร (บุญเดือน ศรีวรพจน์ 2559 ข: 88) เพราะทรงเห็นว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยอมรับว่าเป็นผู้บงการให้

กวีแตงนิราศ พระองค์อาจทรงต้องการรักษาชีวิตของกวีและทรงปกป้องเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงไม่ให้ได้รับโทษหนักก็เป็นได้ ด้วยว่าในอดีตผู้ก่อคดีลักษณะนี้มีโทษถึงประหารชีวิต ดังความในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2577: 257-258) ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จางวางเสื่อทำหนังสือทึ่งว่าหม่อมไกรสร ท่านก็เอาโทษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไปทัพบวมหมื่นไวยเพงนอกราชการ นายเถื่อนคางแพะ พุดจาติเตียนแม่ทัพนายกอง ท่านก็เอาโทษถึงตายทั้งนั้น” การลงพระราชอาญาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้นก็เพื่อยุติความขัดแย้งและความวุ่นวายอันเป็นผลเสียต่อบ้านเมือง

นอกจากนี้เมื่อครั้งเกิดคดีความที่พระปรีชากลการ (สำอาง อมาตยกุล) ถูกฟ้องร้องกรณีทุจริตในการทำบ่อทองที่กบินทร์บุรี โดยถูกตั้งข้อหาว่าเบิกเงินล่วงหน้ามากถึง 15,500 ชั่ง เพื่อดำเนินการให้ได้ทองคำเพียง 111 ชั่งเศษ อีกทั้งมีหลักฐานจากอำแดงแขและอำแดงบัวทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาว่าพระปรีชากลการทุจริตทองมาให้พระยากระสาปน์กิจโกศลผู้เป็นบิดา (ไกรฤกษ์ นานา 2551: 110) เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้ใช้ออกาสนี้ช่วยให้กวีพ้นโทษจำคุกและกลับมารับราชการอีกครั้งเพื่อเป็นเสมียน ดังความในอัตชีวประวัติของกวีว่า “ครั้น ฦ ปีเถาะ เอกศก 1241 เกิดความเรื่องสำอางปลุซาฯ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเลือกท่านเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเปนมกรการออกไปชำระความเรื่องสำอางปลุซาฯ ที่เมืองปาจินบุรี ท่านเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกราบบังคมทูลพระกรุณาขอข้าพเจ้าให้พ้นโทษไปเปนมเสมียน” (ศูนย์จดหมายเหตุและฐานข้อมูลยเรีนินานาชาติด้านสยามศึกษา 2549: 3)

เห็นได้ว่านิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งมีประเด็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่ไม่พบในฉบับพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2498-2544 ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอนแล้ว กรณีไม่พบหลักฐานทางอื่นยืนยันจึงไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่าเป็นข้อเท็จจริง ได้แก่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกล่าวเท็จว่าไพร่พล

เจ็บป่วยและน้ำท่วมจึงยังไม่เคลื่อนทัพเข้าตงพญาไฟ ส่วนกรณีที่ถูกกล่าว ว่าแต่งนิราศเพราะได้รับคำสั่งจากเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง รวมถึง กรณีที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงปกป้องกวีและช่วยให้กวีพ้นโทษเมื่อ ครั้งพิจารณาคดีความของพระปรีชาภักการณนั้นอาจเชื่อว่าเป็นจริงได้ เพราะ มีระบุในอัตชีวประวัติของกวีซึ่งพระสารสาสน์พลขันธ์ (เยรินี) ได้บันทึกไว้

บทสรุป

วรรณคดีเป็นศิลปกรรมอย่างหนึ่งที่ประกอบด้วยจินตนาการของ กวีและย่อมมีพื้นฐานความเป็นจริงในสังคมอยู่บ้าง ประกอบกับหลวง พัฒนพงศ์ภักดีได้แสดงจุดยืนการแต่งนิราศเรื่องนี้ว่าเพื่อบันทึกเหตุการณ์ ในลักษณะจดหมายเหตุ แง่มุมต่างๆ ที่ปรากฏในนิราศหนองคายฉบับสมุด ฝรั่งเป็นข้อมูลที่แปลกใหม่ น่าสนใจและเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการ อย่างไร ก็ตาม ผู้ศึกษาต้องคำนึงอยู่เสมอว่าข้อมูลในวรรณกรรมไม่ใช่ข้อเท็จจริงทาง ประวัติศาสตร์เสมอไป จึงต้องอาศัยการวิเคราะห์แยกแยะข้อเท็จจริงกับ ทัศนะหรือความคิดเห็นเฉพาะตัวของกวีให้ชัดเจนด้วย

ในภาพรวมของประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่พบเพิ่มขึ้นจากฉบับพิมพ์ ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอนนั้น เห็นได้ว่า กวีนำเสนอข้อมูลบางประเด็นตรงตาม เอกสารทางประวัติศาสตร์ นับเป็นข้อดีในแง่ที่ว่าวรรณกรรมช่วยสอบทาน เอกสารทางประวัติศาสตร์ได้ ในนิราศหนองคายนั้นพบข้อมูลใหม่ที่โดดเด่น คือ ทัศนะส่วนตัวของกวี ส่วนใหญ่ไม่ปรากฏหลักฐานอื่นมายืนยันอย่างชัดเจน จึงยังไม่อาจสรุปได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ทัศนะดังกล่าว มีจุดเด่นที่การวิพากษ์วิจารณ์บุคคลต่างๆ ทั้งเชื้อพระวงศ์และขุนนางในเชิง ตลกขบขัน

กวีมักกล่าวถึงเรื่องราวแง่ลบชวนขันของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ ธำรงผู้เป็นเจ้านาย เป็นที่น่าสังเกตว่ากวีแต่งเนื้อความยั่วล้อเสียดสีเจ้านาย ผู้เป็นที่รักอย่างรุนแรงมากที่สุดเมื่อเทียบกับบุคคลอื่นๆ หากเนื้อความส่วนนี้ ปรากฏในนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2421 ซึ่งเป็นฉบับที่เจ้าพระยา

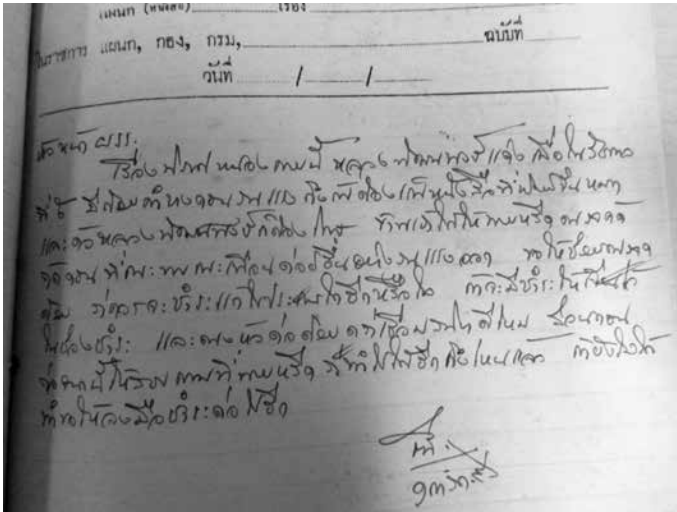
มหินทรศักดิ์ธำรงได้อ่านและสนับสนุนให้พิมพ์ แสดงว่ากวีต้องได้รับความเมตตาอย่างยิ่ง ผู้เป็นเจ้านายจึงยอมให้กวียั่วล้อเสียดสีได้ เป็นไปได้ว่าท่านอาจใช้ให้กวีนำกลวิธีทางวรรณคดีในลักษณะนี้มายั่วล้อเสียดสีบุคคลต่างๆ จึงได้มีบัญชาให้กวีแต่งนิราศหนองคาย “กล่าวเจือในทางราชการ” แต่ก็ต้องมีการกล่าวเสียดสีตัวท่านเองและตัวกวีไว้ด้วยเพื่อไม่ให้แสดงลักษณะการหมิ่นประมาทเฉพาะผู้อื่นอย่างชัดเจนเกินไป แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยามหิทรศักดิ์ธำรงและกวีเข้าใจลักษณะการแต่งเรื่อง que แสดงอารมณ์ขันตามลักษณะวรรณคดีแนวยั่วล้อเสียดสีซึ่งปรากฏเรื่อยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และนับว่าทั้งสองมีความชาญฉลาดในการใช้คุณสมบัติของวรรณกรรมอันเป็น “เรื่องแต่ง” มารบายความรู้สึกนึกคิดของตนอย่างมีชั้นเชิง

นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งถูกแก้ไขตัดทอนส่วนที่กระทบผู้อื่นและส่วนที่ตลกขบขันออกไป ทำให้ผู้วิเคราะห์วิจารณ์นิราศหนองคายคนสำคัญ คือ สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) (2533: 47-48, 61) กล่าวถึงนิราศหนองคายฉบับแก้ไขตัดทอนในประเด็นสำคัญแตกต่างจากผู้วิจัยไปบ้างคือ กรณีที่ว่ากวีเป็นชนชั้นกลางผู้มีอุดมการณ์เสรีนิยม อาจหาญดำเนินและเปิดโปงความผิดของชนชั้นศักดินานั้น ไม่อาจสรุปแน่ชัดเช่นนี้ได้ เพราะการดำเนินและเปิดโปงดังกล่าว อาจเป็นส่วนหนึ่งของการใช้ทัศนคติของกวีมายั่วล้อเสียดสีบุคคลในเชิงขบขันซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของนิราศหนองคายก่อนแก้ไขตัดทอน อีกทั้งไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดด้วย แต่ประเด็นสำคัญที่วิเคราะห์ไว้ตรงกัน คือ กวีรับใช้เจ้าพระยามหิทรศักดิ์ธำรงผู้เป็นนายด้วยความซื่อสัตย์และกตัญญู นอกจากนี้หากส่วนที่กวีระบುವ่าตนเองกลัวข้าศึกฮ่อและไม่ต้องการไปทัพ เป็นความรู้สึกในใจอันแท้จริงของกวีแล้ว ก็นับว่าผู้วิจัยกล่าวไว้ตรงกันกับสิทธิ ศรีสยามในประเด็นที่ว่ากวีเกลียดชังการสงคราม

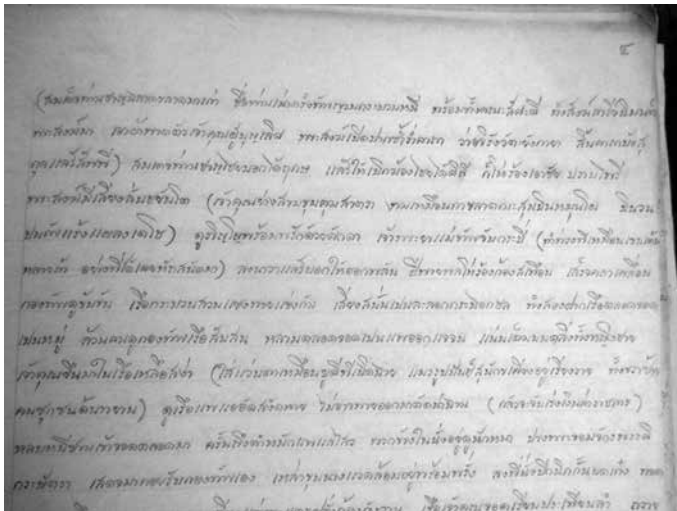
นิราศหนองคายฉบับพิมพ์ซึ่งถูกแก้ไขตัดทอนแล้วได้รับยกย่องว่าเป็น “หนังสือดี 100 เล่มที่คนไทยควรอ่าน” (วิทยากร เชียงกุล และคณะ 2542: 86) ส่วนนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งซึ่งมีเนื้อความมากกว่าย่อม

มีประเด็นให้วิเคราะห์วิจารณ์เพิ่มขึ้น ผู้มีส่วนเก็บรักษานิราศหนองคาย ฉบับสมุดฝรั่งยังกล่าวยกย่องข้อดีของเรื่องนี้ไว้ด้วย เช่น นายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์บันทึกไว้ว่า “ผู้แต่งเก็บเรื่องราวได้ดีมาก น่าจะพิมพ์รักษาไว้” (กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ 2496) หลวง รณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากร กล่าวว่า นิราศหนองคาย “มีเกร็ดความรู้ เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ความเป็นอยู่ และการเคลื่อนทัพในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 อยู่มาก” (กรมศิลปากร 2498: คำนำ) นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งแสดง ประเด็นทางประวัติศาสตร์ซึ่งบางส่วนบันทึกไว้ในเอกสารทางประวัติศาสตร์ อื่นๆ แต่บางส่วนไม่ได้บันทึกในเอกสารใดๆ ประกอบกับวิธีใช้กลวิธีทาง วรรณศิลป์เสนอท่วงทำนองเขียนแนวอารมณ์ขัน นิราศหนองคายฉบับสมุด ฝรั่งจึงมีคุณค่าทางวรรณคดีและประวัติศาสตร์ซึ่งน่าจะเป็น “หนังสือดีที่ คนไทยควรอ่าน” เช่นกัน

ภาพตัวอย่างที่ 1 หนังสือราชการจากหัวหน้ากองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ไปถึงหัวหน้าแผนกเรียบเรียง กรณีแก้ไขตัดตอนนิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่ง (เอื้อเพื่อให้ถ่ายภาพประกอบบทความ โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร)

ภาพตัวอย่างที่ 2 นิราศหนองคายฉบับสมุดฝรั่งลายมือนายสวัสดิ์ จันเล็กปรากฏเครื่องหมายวงเล็บมีความหมายว่าต้องตัดเนื้อความในวงเล็บออก (เอื้อเพื่อให้ถ่ายภาพประกอบบทความ โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร)

บรรณานุกรม

- กัลยา เกื้อตระกูล, 2552. **ต้นตระกูลขุนนางสยาม**. กรุงเทพฯ: ยิปซี.
- กิจวัฒนธรรม, สยามคม, 2546. **ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 5 และ 6**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.
- ไกรฤกษ์ นานา, 2551. “พื้นปรีศนาคติประวัติศาสตร์ ‘นางแพนนี่ น็อกซ์’ แก่ต่างความคิดให้พระปรีชากลการ.” **ศิลปวัฒนธรรม** 29 (7): 106-121.
- จดหมายเหตุและฐานข้อมูลเอรีนินานาชาติด้านสยามศึกษา, ศูนย์, 2549. **ประวัติหลวงพัฒนพงษภักดี**. (สำเนาเอกสารตัวเขียน).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2474. **โคลงต้นเรื่องโสกันต์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5**. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- _____, 2477. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 7**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ.
- _____, 2554. **พระราชพิธีสิบสองเดือน**. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2498. “ประวัติหลวงพัฒนพงษภักดี.” **นิราศหนองคาย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ก-จ.
- _____, 2508. **ตำนานละครอิเหนา**. พระนคร: คลังวิทยา.
- บดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี), เจ้าพระยา, 2550. **อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน**. กรุงเทพฯ: โฆษิต.
- บุญเดือน ศรีวรพจน์, 2559 ก. “คำชี้แจงการตรวจสอบต้นฉบับนิราศหนองคาย.” **นิราศหนองคาย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____, 2559 ข. “นิราศหนองคาย ทำไม่ต้องเผา.” **ศิลปวัฒนธรรม** 37 (4): 80-88.
- พัฒนพงษภักดี, หลวง, 2494. **นิราศหนองคาย**. (คัดลอกโดยนายสวัสดิ์ จันเล็ก เมื่อ 27 ตุลาคม 2494).
- ราชบัณฑิตยสถาน, 2549. **สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย: ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- _____, 2550. **กฎหมายตราสามดวงฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วรรณคดีและประวัติศาสตร์, กอง, 2496. **เสนออธิบดีกรมศิลปากรให้ตรวจพิจารณานิราศหนองคายฉบับสอบชำระและดัดทอนเสร็จแล้ว**. 18 กันยายน 2496. (ผู้เสนอ คือ นายตรี อมาตยกุล).
- วิทยากร เชียงกุล และคณะ, 2542. **สารานุกรมแนะนำหนังสือดี 100 เล่มที่คนไทยควรอ่าน**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ศิลปากร, กรม, 2498. “คำนำ.” นิราศหนองคาย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____, 2556. กรมพระราชวังบวรสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์), 2533. นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา หมวดนิราศหนองคาย
ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม.

เสาวณิต วิงวอน, 2555. วรรณคดีการแสดง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาวรรณคดี และคณะกรรมการฝ่าย
วิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.